

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه تربیت مدرس شهید رجائی

روزنه‌ای به ایمان

(تفسیر سوره مؤمنون)

تألیف:

علی اکبر شایسته نژاد

عضو هیأت علمی دانشگاه تربیت مدرس شهید رجائی

سر شناسه : شایسته نژاد ، علی اکبر ، ۱۳۳۶-
عنوان و نام پدید آور : روزنه ای به ایمان / تحقیق و تالیف علی اکبر شایسته نژاد.
مشخصات نشر : تهران: دانشگاه تربیت دبیر شهید رجائی، ۱۳۸۸.
مشخصات ظاهری : ۲۳۲ ص.
شابک : 978-964-2651-52-8
وضعیت فهرست نویسی : فیپا.
یادداشت : فارسی - عربی.
موضوع : تفاسیر(سوره مؤمنون)
شناسنامه افزوده : دانشگاه تربیت دبیر شهید رجائی.
رده بندی کنگره : ۱۳۸۸ ر ش / ۵۴ / ۱۰۲ BP
رده بندی دیوی : ۲۹۷/۱۸
شماره کتابشناسی ملی : ۱۹۵۴۱۲۸

دانشگاه تربیت دبیر رجائی

عنوان : روزنه ای به ایمان
تألیف : علی اکبر شایسته نژاد
چاپ اول : بهار ۱۳۸۹
انتشارات : دانشگاه تربیت دبیر شهید رجائی
چاپ : چاپ و نشر شریف
ناظر فنی : شهرام طهماسبی
شمارگان : ۱۰۰۰ جلد
قیمت : ۳۰۰۰ تومان
شابک : ۹۷۸-۹۶۴-۲۶۵۱-۵۲-۸
ISBN: 978-964-2651-52-8

کلیه حقوق این اثر برای مؤلف و دانشگاه تربیت دبیر شهید رجائی محفوظ است.
نشانی: تهران، لوبزان - کد پستی ۱۶۷۸۸ - صندوق پستی ۱۶۳ - ۱۶۷۸۵ - تلفن: ۹ - ۲۲۹۷۰۰۶۰
نمبر: ۲۲۹۷۰۰۰۳ پست الکترونیکی: sru@srtnu.edu

تقدیم :

به روح مادرم:

که زنی مؤمن و علاقمند به قرآن و اهل بیت بود.

و به روح پدرم

که هرگز دروغ نگفت و قلبی لبریز از ایمان و صفا داشت .

و به همه قرآن شناسان و قرآن پژوهشان

تقدیر و تشکر:

از اساتید بزرگواری که در مسیر قرآن تلاش می کنند.

و عزیزانی که زحمت بازنگری و اصلاح این اثر را متحمل شدند

و از اعضای محترم معاونت پژوهشی دانشگاه شهید رجایی

که این اثر قرآنی را منتشر کردند.

نهایت سپاس و تشکر را دارم.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان	صفحه	عنوان
14	2. مجاهد بن جبر	1	فصل اول - کلیات
15	3. سایر تابعین	3	مقدمه
15	تفسیر اجتهادی	5	علت انتخاب سوره
15	تفسیر معتزلی	6	امتیاز این اثر
15	تفسیر باطنی و اخوان الصفا	7	تاریخ تفسیر
16	تفسیر رمزی	8	تفسیر پیامبر اسلام
16	تفسیر فلسفی	9	مکاتب تفسیری
16	تفسیر اجتماعی	9	مکتب تفسیری اهل بیت
16	تفسیر متکامل	11	دو نمونه از تفسیر علی(ع)
16	تفاسیر عامه	11	کتب تفسیری اهل بیت
16	1. جامع البیان	11	تفسیر صحابه
17	2. المنار	12	1. علی(ع)
17	تفاسیر شیعه	12	2. ابن عباس
17	1. مجمع البیان	13	3. ابی بن کعب
18	2. المیزان	13	4. عبدالله بن مسعود
19	مفهوم تفسیر و تأویل	13	تفسیر تابعین
18	الف - تفسیر	14	1. سعید بن جبیر
19	معنی اصطلاحی تفسیر		

صفحه	عنوان	صفحه	عنوان
38	4. موانع فلاح	20	ب- تأویل
38	4 . 1. آلودگی جنسی	21	معنی اصطلاحی تأویل
38	4 . 2. سایر گناهان	21	تفسیر به رأی
39	3. ایمان	24	مفاهیم اصلی سوره مؤمنون
41	3 . 1. محبوبیت ایمان	24	1. فلاح
42	3 . 2. مراتب ایمان	24	1. 1. معنا شناسی
44	3 . 3. ایمان در نگاه علمای	26	1. 2. واژه های مترادف فلاح
46	3 . 4. مراقبت از ایمان	26	1. 2. 1. فوز
47	3 . 5. رابطه ایمان و عمل	28	1. 2. 2. سعید
49	کلیات سوره مؤمنون	30	1. 3. واژه های متقابل فلاح
51	نکته 1	30	1. 3. 1. خسران
52	نکته 2	31	1. 3. 2. خاب
53	نگاه کلی به محتوای سوره	31	1. 3. 3. بنخس
54	مروری بر محتوای سوره	32	2. عوامل فردی فلاح
60	ارتباط سوره مؤمنون با ...	32	2. 1. تکامل اعتقادی
61	ارتباط با سوره حج	32	الف- تأیید آیات الهی
62	ارتباط با سوره نور	33	ب- پایداری بر عقائد راستین
63	واژه های مهم سوره	34	ج- انتخاب آگاهانه
		35	2. 2. خود سازی
		37	3. عوامل اجتماعی فلاح

صفحه	عنوان	صفحه	عنوان
85	6- امانتداری	69	فصل دوم _ انسان رستگار
88	7- مراقبت از نماز	71	بسم الله الرحمن الرحيم
88	آیه 9	72	نکته 1
91	8- نتیجه اخروی	72	عوامل رستگاری انسان
91	آیه 10	73	آیه 1
91	آیه 11	73	1- خشوع در نماز
93	آفرینش انسان	73	آیه 2
93	آیه 12	77	2 - پرهیز از بیهودگی
94	آیه 13	77	آیه 3
95	آیه 14	78	3- پرداخت زکات
98	دیدگاه قرآن درباره خلقت انسان	78	آیه 4
99	بررسی محتوایی آیات خلقت	79	4- پاکدامنی
100	جمع بندی آیات خلقت	79	آیه 5
101	آفریده خدا و ساخته انسان	80	آیه 6
102	سرنوشت نهایی انسان	81	آیه 7
102	آیه 15	82	5- وفای به عهد
102	آیه 16	82	آیه 8
103	نگاهی به جهان هستی	83	5-1. عهد با خدا
103	آیه 17	83	5-2. عهد با خویشان
105	نعمت های الهی	84	5-3. عهد با دیگران

صفحه	عنوان	صفحه	عنوان
123	نیایش	105	آیه 18
123	سنت هدایت	107	آیه 19
123	آیه 31	108	نکته 3
124	آیه 32	108	آیه 20
125	آیه 33	109	آیه 21
126	آیه 34	110	آیه 22
126	انکار معاد	111	نکته 4
126	آیه 35	112	تداعی معانی
127	آیه 36	112	داستان نوح
127	آیه 37	112	آیه 23
127	آثار قیامت	115	آیه 24
128	باز هم تهمت	117	اتهامات ناروا
128	آیه 38	117	آیه 25
129	آیه 39	118	آیه 26
129	قوم ثمود	118	آیه 27
129	آیه 40	119	آیه 28
129	آیه 41	120	نکته 5
131	آیه 42	120	آیه 29
131	آیه 43	121	سنت ابتلا و آزمایش
132	بعثت مستمر پیامبران	121	آیه 30

صفحه	عنوان	صفحه	عنوان
145	آیه 56	132	آیه 44
146	رموز رهیابی	132	نکته 6
146	آیه 57	133	رسالت حضرت موسی
146	آیه 58	133	آیه 45
146	آیه 59	134	آیه 46
147	آیه 60	137	نکته 7
148	آیه 61	137	نکته 8
149	تناسب وظیفه و استعداد	137	آیه 47
149	آیه 62	137	آیه 48
151	نکته 10	138	آیه 49
152	نامه اعمال	138	رسالت حضرت عیسی
152	فایده نامه اعمال	138	آیه 50
153	تیرگی قلب	139	آیه 51
153	آیه 63	140	تقوی، عامل وحدت امت
153	آیه 64	140	آیه 52
154	آیه 65	141	نکته 9
156	اتمام حجت	141	آیه 53
156	آیه 66	143	مرداب گمراهی
156	آیه 67	143	آیه 54
157	آیه 68	144	آیه 55

صفحه	عنوان	صفحه	عنوان
170	آیه 85	158	آیه 69
171	آیه 86	158	بهبانہ تراشی برای فرار از ...
171	آیه 87	158	آیه 70
172	آیه 88	160	آیه 71
174	آیه 89	160	یگانگی خدا
174	آیه 90	161	آیه 72
175	آیه 91	162	آیه 73
177	آیه 92	162	آیه 74
178	درخواست های سازنده	163	آیه 75
178	آیه 93	164	آیه 76
179	آیه 94	165	آیه 77
180	آیه 95	165	آیه 78
181	برخورد کریمانه	167	آیه 79
181	آیه 96	167	آیه 80
182	استعاذہ	168	تکرار ادعاهای بیهوده
182	آیه 97	168	آیه 81
182	آیه 98	168	آیه 82
184	حسرت بی پایان	169	آیه 83
184	آیه 99	170	هشدارهای بیدار گر
184	آیه 100	170	آیه 84

صفحه	عنوان	صفحه	عنوان
199	آیه 111	185	آیه 101
199	آیه 112	188	در آستانه قیامت
199	آیه 113	188	وضع کوه ها
201	آیه 114	188	وضع زمین
201	نظام هدفمند هستی	188	وضع آسمان
202	آیه 115	189	وضع دریا
202	حاکمیت مطلق خدا	189	وضع کرات آسمانی
202	آیه 116	189	دگرگونی نظام انسانی
203	آیه 117	190	سنجش اعمال
204	مناجات با خدا	190	آیه 102
204	آیه 118	190	آیه 103
205	طرح کلی سوره مؤمنون	192	اصمعی و امام سجاده(ع)
209	فهرست آیات	194	آیه 104
212	فهرست روایات	195	آیه 105
213	اعلام	196	آیه 106
215	نمایه موضوعی فلاح	196	آیه 107
216	نمایه موضوعی ایمان آورده ها	197	آیه 108
217	منابع و مآخذ	198	آیه 109
		198	آیه 110
		199	عمر کوتاه دنیا

فصل اول

کلیّات

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

مقدمه

قرآن کریم، کتابی روشنگر: "هَذَا بَصَائِرُ لِلنَّاسِ وَ هُدًى وَ رَحْمَةٌ لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ"^۱، استوار: "إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ"^۲، ماندگار: "لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ لَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ"^۳ و هدایت گر انسان به کمال: "شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَ بَيِّنَاتٍ مِنَ الْهُدَى وَ الْفُرْقَانِ"^۴ است.

این کتاب سرشار از حکمت، اخلاق، تاریخ و ... برای هر کس به میزان عطش وى آموزه‌هایی رهگشا و مناسب دارد. "قُلْ إِنَّمَا أُنشِئُ مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ مِنْ رَبِّي هَذَا بَصَائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ وَ هُدًى وَ رَحْمَةٌ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ"^۵

^۱ - جاثیه: ۲۰

^۲ - اسراء: ۹

^۳ - فصلت: ۴۲

^۴ - بقره: ۱۸۵

^۵ - اعراف: ۲۰۳

عواطف و احساسات انسان را برمی انگیزد، و بر اعماق قلب انسان اثر می گذارد. "وَاللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِيَ تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودَ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ"^١

اگر خداوند به این کتاب رخصت می داد، بر جمادات نیز اثری عمیق داشت. "لَوْ أَنْزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُتَصَدَّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ"^٢

این کتاب عظیم انسان را از فرو رفتن در منجلاب زشتی و پلیدی حفظ می کند. "يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ بُرْهَانٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ نُورًا مُبِينًا"^٣

پیامبر عزیز اسلام(ص) فرمود: "إِذَا التَّبَسَّتْ عَلَيْكُمُ الْفِتْنُ كَقَطْعِ اللَّيْلِ الْمُظْلَمِ فَعَلَيْكُمْ بِالْقُرْآنِ"^٤ آنگاه که فتنه‌ها و آشوب‌ها، همانند شبی تاریک و ظلمانی شما را بیوشاند، توصیه و تأکید می‌کنم که به قرآن پناه ببرید.

قرآن، حبل الله المتین، شفای بیماری‌ها، "يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَ شِفَاءٌ لِمَا فِي الصُّدُورِ وَ هُدًى وَ رَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَ"^٥

بیماری های ناشی از غرور، جهل، حسد و ... را درمان و به قلب انسان روشنایی و صفا می بخشد. به شرط آنکه انسان در پی درمان چنین دردی باشد. و اگر در پی خودستایی و مکر و... باشد، بر بیماری او خواهد افزود.

^١- زمر: ٢٣

^٢- حشر: ٢١

^٣- نساء: ١٧٤

^٤- طباطبایی، محمد حسین، تفسیر المیزان، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ١٣٦٣، جلد اول ص ١٢ و با همین عبارت کافی - ج ٢ - ص ٥٩٨ کتاب فضل قرآن / تفسیر عیاشی، ج ٦، ص ٢ / وسایل الشیعه، ج ٦، ص ١٧١ باب استحباب التفکر فی معانی القرآن / بحار الانوار ج ٨٩، ص ١٧ باب فضل القرآن / و با عبارت اذ التبت علیکم الامور بحار الانوار ج ٧٤، ص ١٣٦ ارشاد القلوب ج ١ - ص ٧٩ / اعلام الوری نیز با همین عبارت نقل کرده‌اند.

^٥- یس: ٥٧

"وَنُنزِّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا"^۱

بدیهی است که هر کس به فراخور معرفت، ایمان و ... می تواند در دریای مواج قرآن کریم، گوه‌هایی صید نماید. ما برای تمرین بهره‌وری و اظهار ارادت و دل بستگی به این مائده گسترده الهی، قلم زده ایم، تا شاید در آن روز دشوار و نفس گیر، همنشین علاقمندان به قرآن باشیم و از کسانی که پیامبر اسلام(ص)، از آنان به دلیل بی‌اعتنایی به قرآن شکایت می‌کند "وَقَالَ الرَّسُولُ يَا رَبِّ إِنَّ قَوْمِي اتَّخَذُوا هَذَا الْقُرْآنَ مَهْجُورًا"^۲، نباشیم.

قرآن معجزه جاوید حضرت ختمی مرتبت، بیان گر راه فطرت و تنها منبع و سند قطعی اسلام و در بر دارنده قانونی کامل، بی نقص و جاودانه و پاس‌گویی نیاز انسان پویا و جوینده تکامل است.

علت انتخاب سوره مؤمنون

تدریس درس تفسیر^۳، دوره کارشناسی دبیری، که سر فصل آن "تفسیر سوره مؤمنون" بود، موجب شد تا با مراجعه به تفاسیر مشهور اهل سنت مانند: الکشاف، زمخشری؛ مفاتیح الغیب، فخر رازی و تفاسیر شیعه مانند: التبیان، طوسی؛ مجمع البیان، طبرسی؛ المیزان، طباطبایی؛ تفسیر نمونه، مکارم و برخی تفاسیر دیگر، همچنین منابع حدیث اهل بیت مطالبی را گرد آورم. پس از تدریس دو ترم، تصمیم گرفتم تا ره آورد مطالعه و تحقیق خود را تدوین کنم و در اختیار علاقمندان قرار دهم.

قسمت مهم این تفسیر، توصیفی است و نگارنده با توجه به شرایط دانشجویان مطالب را گزینش و با سلیقه خود به آن نظم داده است و حتی الامکان آیات هم معنا را بر آن افزوده و

^۱ - اِسْرَاء: ۸۲

^۲ - فَرْقَانَ: ۳۰

در برخی موارد مطالب تحلیل و نکاتی جدید، ارائه کرده است. کوشش نگارنده، ارائه اثری شفاف و روان بوده است.

آیات و احادیث و ترجمه آن را با فونت متفاوت از متن آورده است و بر این که بین احادیث و آیات خلط نشود، احادیث و ترجمه آن را ایتالیک کرده است. ترجمه آیات بر اساس ترجمه ناصر مکارم شیرازی است.

در فصل اول این اثر، مطالبی درباره معنای تاریخ تفسیر، مفهوم تفسیر، تفسیر به رأی و مقدمات سوره مؤمنون مانند: بیان مفهوم ایمان و فلاح، نگاه کلی به مفاهیم سوره، واژه ها و... نگاشته شده است.

و در فصل دوم: به شرح سوره بر اساس استنادات تفسیری و برداشت های عقلی پرداخته است.

امتیاز این اثر

مهم ترین امتیاز این اثر، علاوه بر نکات و آموزه های مهمی که مورد تأکید قرار گرفته، جمع بندی نهایی عوامل سعادت و شقاوت انسان بر اساس آیات این سوره است.

نگاه کلی و پیوسته به محتوای آیات نکات، بیانگر آن است که خداوند با اشاره به صفات انسان مؤمن، اصلاح رابطه او با خدا، خویشتن و دیگران را زمینه ساز سعادت دنیا و آخرت او معرفی کرده و افراد شقی، به رهبری ملأ و مترف، با انکار نبوت و معاد به بیراهه می روند. با فرا رسیدن مرگ، چشم آنان به حقیقت از می شود و با اظهار پشیمانی دروغین می خواهند خود را از مهلکه نجات دهند، ولی راه بازگشتی برای آنان وجود ندارد. در آیات قرآن که مخاطب آنها "یا ایها الذین آمنوا" است، همه این مفاهیم وجود دارد.

با طلب پوزش از پیشگاه مفسران و محققان، این اثر را با درک قاصر خویش به علاقمندان تقدیم می کنم و نظرات اصلاحی و انتقادات کریمانه آنان را از صمیم دل می پذیرم.

تاریخ تفسیر

تفسیر قرآن از زمان پیامبر اسلام (ص) آغاز شد، زیرا بر اساس آیات قرآن، خداوند شرح و توضیح، بیان مجمل، ناسخ و منسوخ آیات قرآن را بر عهده پیامبر عزیز اسلام نهاده است. مساعد مسلم می نویسد: تفسیر علمی و عملی قرآن، همراه با نزول آن آغاز شد و روش پیامبر(ص)، تربیت صحابه بر اساس تفسیر عملی قرآن بود. در عین حال نکاتی را که بر صحابه مخفی بود به آنان می آموخت.^۱ خداوند کریم می فرماید:

وَ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ^۲:

ما ذکر (قرآن) را بر تو فرو فرستادیم تا آنچه را که بر امت نازل کرده ایم بیان کنی ،

باشد که عقل و فکر خویش به کار بندند .

یکی از دو امام بزرگوار (امام صادق و امام باقر) فرمودند:

فَرَسُّوْهُ اللهُ أَفْضَلُ الرَّاسِخِيْنَ فِي الْعِلْمِ قَدْ عَلَّمَهُ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ جَمِيعَ مَا أَنْزَلَ عَلَيْهِ مِنَ التَّنْزِيلِ وَالنُّوَيْلِ^۳:

رسول خدا برترین راسخان در علم بود . که خداوند عزیز و بزرگ ، تنزیل و تاویل

همه آنچه را که بر او نازل کرد، به او آموخت.

یکی از دلایل، لزوم تفسیر قرآن توسط پیامبر توضیح مجملات آن است. مانند تعداد

رکعات نماز، کیفیت اقامه آن و آموزش مناسک حج و ... ضرورت دیگر آن توضیح مفاهیم

عمیق و لایه های باطنی آیات است، که برخی از آنها را جز پیامبر(ص) کسی نمی داند.

^۱ . اثر التطور الفکری فی التفسیر ، ص ۵۳

^۲ . نحل : ۴۴

^۳ . بحار: ۱۳۰/۱۷

تفسیر پیامبر اسلام(ص)

بدون تردید بخش عظیمی از معارف قرآن کریم که توسط پیامبر عزیز اسلام بیان شده به دست ما نرسیده است.^۱ و بسیاری از روایاتی که رسیده است دارای سند معتبر و قابل اطمینانی نیست. البته صدور برخی از روایات تفسیری منسوب به پیامبر (ص) که از طریق تواتر و قرائن قطعی است و توسط راویان موثق به ما رسیده است. اکنون چند مورد از این آیات: الف (آنگاه که آیه شریفه:

الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ^۲:

آنان که ایمان آوردند و ایمان خود را به ظلم و ستم نیالودند، در (دو جهان) در امنیت

و آرامش خواهند بود و هم آنان به حقیقت (سر منزل سعادت) هدایت یافته اند .

نازل شد عده ای مضطرب و نگران شدند، که کدامیک از ما مسلمانان، ایمان خود را به ظلم نیالوده است. پیامبر اسلام (ص) فرمود: مگر قرآن نخوانده اید که می فرماید:

يَا بَنِيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ^۳

(لقمان به فرزندش گفت) پسر عزیزم هرگز به خدا شرک موز، که هماتا

شرک ظلم بزرگی است. مقصود از ظلم در آیه مذکور، شرک است.^۴

ب (عبادۀ بن صامت از او درباره آیه: لَهُمُ الْبُشْرَى فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا، پرسید: این بشارت چیست؟ فرمود: رؤیای صادقی است که انسان می بیند یا دیگران درباره او می بینند.^۵

ج (و هنگامی که آیه شریفه: وَإِنْ تَتَوَلَّوْا يَسْتَبْدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ ثُمَّ لَا يَكُونُوا أَمْثَالِكُمْ^۶ : و اگر شما

^۱ - سیوطی در پایان کتاب "الاتقان فی علوم القرآن"، برخی از روایات تفسیری پیامبر عزیز اسلام (ص) را به ترتیب قرآن آورده است. رک: صص ۵۹۹ - ۶۴۸

^۲ - انعام: ۸۲

^۳ - لقمان: ۱۳

^۴ - نک: سیوطی، جلال الدین، الاتقان، تهران، امیرکبیر؛ نیز حجتی سید محمد باقر، اسباب النزول، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، و سه مقاله

^۵ - یونس: ۶۴

^۶ - التفسیر و المفسرون، ۱۹۰

(از حق) روی بگردانید، خدا قومی غیر از شما را که مانند شما بخیل نیستند (بلکه فداکارتر و بهتر از شمایند) جایگزین شما می کند .

گفتند: ای رسول خدا اینان چه کسانی هستند که اگر ما روی بگردانیم، جایگزین ما خواهند شد؟ سلمان در کنار او بود. فرمود: هُمُ الْفَرَسُ، هذا و قومُه^۱: آنان پارسینند. این مرد [سلمان] و قوم او.

مکاتب تفسیری

تفسیر قرآن از دوران پیامبر عزیز اسلام آغاز شد و در طول تاریخ مراحل مختلفی را پشت سر نهاد و مکاتب مختلف تفسیری شکل گرفت. اکنون با گذری کوتاه به برخی مکاتب تفسیری، نمونه هایی از تفاسیر را در معرض دید علاقمندان قرار می دهیم.

مکتب تفسیری اهل بیت

پس از ارتحال پیامبر(ص)، ائمه اهل بیت شایسته ترین و بالاترین جایگاه را در تفسیر داشتند، بنا نهادند. پیامبر عزیز اسلام (ص) پیوسته بر جایگاه والا و ارزشمند معصومین (ع) و نقش آنان در هدایت و تربیت جامعه تأکید فرمودند. داستان مباحله، حکایت اطعام، آیه تطهیر و ...^۲ همه برشأن و مقام ائمه در تربیت اسلامی تأکید می کند. اما آنچه برجایگاه آن بزرگواران در تبیین و تفسیر قرآن، تأکید خاصی دارد، حدیث شریف ثقلین است که با عبارات مختلف در منابع شیعه و اهل سنت آمده است.

إِنِّي تَارِكٌ فِيكُمْ الثَّقَلَيْنِ مَا إِنْ تَمَسَّكْتُمْ بِهِمَا لَنْ تَضِلُّوا كِتَابَ اللَّهِ وَ عَشْرَتِي أَهْلَ بَيْتِي وَ إِنَّهُمَا لَنْ

^۱ - محمد: ۳۸

^۲ - التفسیر و المفسرون ، ۱۹۲

^۳ - برخی از آیات به فضائل همه اهل بیت اشاره می کند که به چند نمونه اشاره شد ، مصداق یا شأن نزول آیات متعددی از قرآن را " علی (ع) " دانسته اند . رک : تفسیر نورالثقلین ، البرهان و ..

يَفْتَرُ قَا حَتَّىٰ يَرِدَا عَلَيَّ الْحَوْضَ^۱: اي مردم ، همانا من دو چيز گرانبها در ما شما مي گذارم كه اگر به آنها جنگ زنيد، هرگز بعد از من دچار گمراهي نخواهيد شد . كتاب خدا و عترتم، اهل بيتم و آن دو هرگز از هم جدا نشوند تا در کنار حوض كوثر به من پيوندند .

سيوطي مي نويسد: تفاسير رسيده از ابابكر از ده آيه تجاوز نمي كند، اما علي^۲ فرؤي^۳ عنه الكثير^۴، اما از علي، بسيار روايت شده است و نيز نوشته است: اما الخلفاء فاكثرو من روي عنه منهم؛ علي بن ابيطالب^۵: در ميان خلفا، بيش از همه (درباره تفسير) از علي، روايت شده است. روايات فراواني نشان مي دهد كه امام علي (ع) از كودكي در دامن پيامبر (ص) رشد کرده و توان فوق العاده و علاقه وافري به تعليم معارف قرآن داشته است.^۴

سيوطي از امام علي (ع) نقل کرده است كه فرمودند: سلوني فوالله لا تسألوني عن شيء الا اخبرتكم و سلوني عن كتاب الله فوالله ما من آيه الا و انا اعلم ا بليل نزلت ام بنهار ام في سهل ام في جبل^۵: از من بپرسيد، به خدا سوگند چيزي را از من نخواهيد پرسيد مگر آن كه شما را پاسخ گويم. و درباره كتاب خدا از من سوال كنيد، به خدا سوگند آيه اي از قرآن نيست مگر آن كه من مي دانم كه در شب نازل شده است يا در روز و در صحرا نازل شده است يا در كوه .

^۱ . وسائل: ۳۳/۲۷ و نيز نك: المتقى، علاء الدين بن حسام الهندي، كنز العمال، تصحيح شيخ بكرى حياني و صفوه السقا، بيروت، مؤسسه الرساله، ۱۴۰۹ (۱۹۸۹)، ص ۶۳۴؛ ابن حنبل، احمد، المسند، تصحيح صدقي محمد جميل العطار، بيروت، دارالفكر، ۱۴۲۰؛ الميمني المكي، احمد ابن حجر، الصواعق المحرقة، تخريج عبدالوهاب عبداللطيف، قاهره، مكتبة القاهرة، ۱۳۸۵؛ الحاكم النيسابوري، عبدالله، المستدرک على الصحيحين، تلخيص الحافظ الذهبي، بيروت، دارالمعرفة، بي تا؛ شرف الدين الموسوي، عبدالحسين، المراجعات، تحقيق حسين راضي، بيروت، ۱۴۰۲؛ مقايسه كنيد با روايت: علي مع القرآن و القرآن مع علي لن يفترقا حتى يردا علي الحوض بحار الانوار

^۲ - آقاي العثيمين درباره امام علي (ع) نوشته است: هلك به طائفتان النواصب الذين نصبوا له العداوه و حاولوا اخفاء مناقبه و الروافض الذين بالغوا فيها زعموه من حبه و احدثوا له المناقب التي وضعوها ما هو في غنى عنه بل هو عند التأمل من المتالمب،

ص ۳۷

^۳ - سه مقاله، ص ۲۵ و نيز الاتقان

^۴ - ر ك: نهج البلاغه، خ ۱۹۲ / كافي، كتاب العلم / خصال، ج ۱، ص ۲۵۷

^۵ - الاتقان، ج ۲، ص ۱۲۲۷

دو نمونه از تفاسیر امام علی (ع)

الف) امام علی (ع) با استناد به دو آیه قرآن، اثبات کردند که حداقل زمان بارداری زنان را شش ماه است

"وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنَ كَامِلَيْنِ"^۱:

و مادران باید دو سال کامل به فرزندشان شیر دهند.

و آیه "وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا"^۲:

مدت بارداری و شیر خواری او، سی ماه بود.

ب) درباره آیه: "وَلْيَبُتُوا فِي كَهْفِهِمْ ثَلَاثَ مِائَةٍ سِنِينَ وَازْدَادُوا تِسْعًا"^۳:

آنان در غار (درون کوه)، نه سال بیش از سیصد سال درنگ کردند.

یهودیان اعتراض کردند که در تورات سیصد سال است و این نه سال اضافه نیست. حضرت فرمودند: این نه سال به آن دلیل است که سال های شما شمسی و سال های ما قمری است.^۴

کتاب تفسیر اهل بیت (ع)

کتاب و روایات تفسیری قابل توجهی از اهل بیت (ع) به ما رسیده است که نیازمند بحث جداگانه ای است.^۵

تفسیر صحابه

صحابه پیامبر از سرچشمه زلال وحی بهره می گرفتند و بر اساس استعداد و عطش خویش،

^۱ - بقره: ۲۳۳

^۲ - احقاف ۱۵، از آیه ۱۴ سوره لقمان نیز این مفهوم استفاده می شود.

^۳ - کهف: ۲۵

^۴ - تاریخ تفسیر، ص ۴۹

^۵ - نک: تاریخ تفسیر، ص ۵۰

آنچه را که می خواستند از او دریافت می کردند، که خدا فرمود:

أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَالَتْ أَوْدِيَةً بِقُدْرِهَا^۱:

خداوند از آسمان آبی فرو فرستاد و در هر رودی به قدر وسعت و ظرفیتش، سیل جاری شد

علمای اهل سنت گفته اند: چهارتن از صحابه در تفسیر مشهورند:

۱. **علی بن ابیطالب** که سر سلسله و آگاهترین آنان است، عبدالله بن مسعود، ابی بن کعب و عبدالله ابن عباس که از همه کوچکتر است و در نشر تفسیر، بیش از دیگران کوشیده است.^۲
 ۲. **عبدالله ابن عباس** یکی از نوابغ مسلم و دارای هوشی سرشار، خردی خارق العاده و زبانی گهر بار است و در دانش های عربی اسلامی زمان خود مانند شعر، نژاد شناسی، خاندان شناسی (انساب)، تاریخ، فقه، تفسیر و حدیث آگاهی و بینش بی مانندی داشته است. چنان که او را دانشمند و دریای این امت، معجزه تفسیر، علامه ملت اسلام و ترجمان قرآن خوانده اند.^۳
- ابن عباس از کودکی در محضر پیامبر (ص) رشد کرد و از شاگردان برجسته علی (ع) است. او گفته است: " ما اخذت من تفسیر القرآن فعن علی بن ابیطالب " آنچه از تفسیر

قرآن فراگرفته ام از علی بن ابیطالب است.

امام علی (ع) فرمود: ابن عباس کأنما ينظر الى الغيب من ستر رقيق: گویا ابن عباس از پرده ای نازک به غیب می نگرد.^۴

متأسفانه چیزی توسط خود ابن عباس به عنوان تفسیر نگاشته نشده است و آنچه به دست ما رسیده است، تألیف ابن عباس نیست بلکه روایاتی که در تفسیر آیات، از طریق " علی بن طلحه " از " ابن عباس " در کتب مختلف وجود داشته است، را جمع آوری و بر اساس ترتیب آیات قرآن تنظیم کرده اند.

^۱ - سوره رعد: ۱۷

^۲ - همان، ص ۲۱۱

^۳ - تفسیر کلامی، ص ۱۲۰

^۴ - رک: سه مقاله

۳. ابی بن کعب الانصاری

او را مفسر مدینه و عبدالله ابن مسعود را مفسر کوفه و ابوموسی اشعری را مفسر بصره و ابودرداء خزرجی انصاری را مفسر شام دانسته اند.^۱

ابی بن کعب از کاتبان وحی بوده و در بدر و احد و خندق و بسیاری از غزوات رسول خدا (ص) حضور داشته است و در عصر پیامبر (ص) فتوای می داده است.^۲

۴. عبدالله ابن مسعود

بر حسب روایت صدوق از ۱۲ نفری است که خلافت ابابکر را انکار کرده است و به دلیل موضع گیری در برابر عثمان از مسجد اخراج شده و دنده اش شکسته و به دلیل اقامه نماز بر ابوذر تازیانه خورده است.^۳

از وی روایت شده است که "کان الرجل منّا اذا تعلّم عشر آیات لم یجاوزهنّ حتّی یعرف معانیهنّ و العمل بهنّ" اگر کسی از ما، ده آیه را فرا می گرفت، از آن نمی گذشت تا معانی آن را فرا گیرد و به آن عمل کند.^۴

منابع تفسیری صحابه عبارتند از: قرآن، احادیث پیامبر(ص)، سبب نزول آیات، محاورات عرب، اسرائیلیات و اجتهاد.

تفسیر تابعین

تابعی کسی است که رسول خدا را ندیده است، ولی به آن حضرت ایمان داشته و با صحابی او مصاحبت کرده و با ایمان از دنیا رفته است. برخی از مفسرات تابعی عبارتند از:

^۱ - رک: التفسیر و المفسرون / مکاتب تفسیری / سه مقاله

^۲ - مکاتب تفسیری، ص ۱۷۴

^۳ - همان، ص ۱۶۹

^۴ - سه مقاله، ۳۲

۱. سعید بن جبیر

او با حَجَّاج بن یوسف ثقفی درگیر شد و با شکنجه سختی به شهادت رسید. وثاقت او مورد اتفاق اصحاب صحاح ست اهل سنت و کتب اربعه شیعی است. ابن عباس او را مطمئن‌ترین حجت دانسته و توثیق کرده است.^۱

با حَجَّاج در مورد اینکه امام حسن و امام حسین (ع)، فرزند رسول خدا هستند با آیه " وَ وَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَ يَعْقُوبَ كُلًّا هَدَيْنَا وَ نُوحًا هَدَيْنَا وَ نُوْحًا هَدَيْنَا مِنْ قَبْلُ وَ مِنْ ذُرِّيَّتِهِ دَاوُدَ وَ سُلَيْمَانَ"^۲ احتجاج کرده است، که دلیل بر تشیع اوست.^۳

۲. مجاهد بن جبر مکی

در کتب رجال بر مذهب او تصریح نشده است . در اسناد تفسیر علی بن ابراهیم است و روایاتی در فضائل علی (ع) از او نقل شده است. خوبی او را شیعه دانسته است، زیرا دستور خلفا را در منع حدیث اطاعت نکرده است.

ابن ملیکه گوید: مجاهد را در حالی که الواحی به همراه او بود دیدم که درباره تفسیر از ابن عباس سؤال می کرد تا همه تفسیر را از او پرسید. در تفسیر دارای حریت و جسارت بیشتری نسبت به دیگران مفسران بوده است . نظر او مبتنی بر حدیث و توأم با استنباط شخصی بوده است که از احاطه وسیع او بر قرآن و جرأت و شهامت او حکایت می کند.^۴

^۱ - سه مقاله ، ص ۴۵

^۲ - انعام: ۱۸۴

^۳ - نک : مکاتب تفسیری ، صص ۲۰۹ - ۲۱۱

^۴ - رک : سه مقاله ، ص ۴۶

۳. سایر تابعین

عکرمه، عطاء ابن ابی الریاح، طاووس بن کیسان یمانی، سعید بن مسیب، ابو حمزه ثمالی، جابر بن یزید جعفی، حسن بصری و ... را از مفسران تابعی دانسته اند.^۱

تابعین در تفسیر علاوه بر مراجعه به قرآن از اقوال صحابه، اسباب نزول، لغت و اشعار عرب، انواع علمی که در جامعه اسلام گسترش یافته بود، بهره می گرفتند، خویشتن نیز به اجتهاد می پرداختند و از نصوص و کتبی که برای فهم قرآن می توانست استفاده شود، بهره می بردند.^۲

تفسیر اجتهادی

پس از دوران تابعین تفسیری اجتهادی، پا به عرصه حیات گذاشت و هر کس به فراخور نگرش خود آیات قرآن را توضیح داد. برخی از مکاتب تفاسیر اجتهادی عبارتند از:

۱- تفسیر معتزلی

تفسیر معتزلی بر اصول چهارگانه؛ تنزیه مطلق، عدل، حریت و فعل اصلاح تکیه دارد و در همه موارد بر حاکمیت عقل متکی است.^۳

۲- تفسیر باطنی و اخوان الصفا

باطنیان، رجال دین و دانش را به شهرت و سمت می شناخته اند نه به صفت و واقعیت. آنان به فرقه ای سیاسی شبیه تر بودند تا فرقه ای مذهبی. امامت را پس از امام صادق (ع) حق "اسماعیل" فرزند ارشد او می دانستند و می گفتند: مراد از کلام خدا، ظواهر نصوص آن نیست، بلکه بواطن و اسرار آن است.^۴

^۱ - رک : سه مقاله ، استاد دکتر حجتی / مکاتب تفسیری ، استاد بابایی / التفسیر و المفسرون ، استاد معرفت

^۲ - التفسیر و المفسرون ، ص ۴۴۷ - ۴۴۸

^۳ - کمالی دزفولی سید علی ، شناخت قرآن ، تهران ، وزارت ارشاد ، ۱۳۶۹ ، صص ۴۳۳ - ۴۴۷

^۴ - شناخت قرآن ، صص ۴۵۱ - ۴۶۷